

7. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Под. ред. Н.В.Ястребова. – СПб.: Изд. А.С.Суворина, 1907. – 232 с.
8. Любавский М. История западных славян / прибалтийских, чехов и поляков: лекции. – М.: Фотолиитограф. Т/Д Г.А.Леман и П.С.Филиппов, 1918. – 459 с.
9. Смоленский В. История польского народа (пер. с пол. Г.Ф.Львовича). – СПб.: Тип. Гольденберга, 1900. – 362 с.
10. Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVII веков // Вопросы истории. – 1977. – №12.
11. Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз – Ефрон, 1903.
12. Topolski J. Historia Polski: od czasównajdawniejszych do 1990. – Warszawa, 1995. – 716 s.
13. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainie 1569 – 1648. – Warszawa, 2000. – 282 s.
14. Tosbir J. Kultura szlachecka w Polsce. – Rozkwit – upadek – relikty. – Poznań, 1998. – 411 s.
15. Rousseau J. Uwagi o rzadzie polskim. – Warszawa, 1966. – 397 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Морозов Дмитро Олександрович – пошукувач Інституту історії України НАН України.

Наукові інтереси: історія слов'янських народів, проблема складання політичних теорій.

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII ст. З ПОГЛЯДУ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Олександр МОЦЯ (Київ)

Автор статті аналізує історико-географічну ситуацію на українських землях XVII ст. з погляду канцеляриста Війська Запорозького С. Величка.

The author of the article analyzes the historical and geographical situation in Ukraine in XVII century. This analysis is based on the views of S. Velychko.

Матеріали до свого знаменитого Літопису канцелярист Війська Запорозького С. Величко, мабуть, міг розпочати активно збирати, починаючи з 1690 р., коли він поступив на службу до В. Кочубея, а початок підготовки власне тексту слід відносити до 1720-х років. Але крайня верхня дата при описі подій – 1700 р. [1]. Сама назва "Літопис", котра традиційно вживається, кабінетного походження. Своєю появою вона завдячує видавцям Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, хоча не відповідає ні автентичному заголовку джерела, ні його суті [2]. На титульній сторінці твору значиться: "Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно подався" [3].

У своїй відомій праці автор зібрав багато цікавої та важливої інформації, що належить до козацької офіційної документації, а також міжнародних договорів з приводу того, як іменувалися сучасні українські землі в те "буремне століття", як себе усвідомлювали предки сучасних українців у часи пізнього середньовіччя. Але власний досвід і знання, аналіз наявних даних, сприйняття тогочасних реалій дали змогу й самому Самійлу Васильовичу вивчити та певною мірою систематизувати історично-географічну термінологію та її похідні, що є важливим з погляду розробки цієї теми на сучасному рівні вітчизняної історичної науки. Тож якраз розкриття цього питання і є завданням пропонованої роботи.

На початку своєї оповіді Величко згадує ті часи, коли за польського короля Жигмунда, 1507 року, "козаки, знову розплодившись і примножившись в руських

провінціях та землях" (тут і далі авторські тексти Величка виділені нами – О. М.) почали розселятися на дніпровських островах нижче порогів. Самі ж поляки накладали великі тягарі й пригноблювати "Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра". Продовжуючи оповідь про протистояння між польською владою і населенням сучасних українських земель, автор багато разів стосовно останніх згадує назву "Русь" (починаючи від часів Казимира Великого і далі до часів правління інших польських королів). Також використовуються вирази "Русь і козаки", "козако-руські вольності", "людей Русі і козаків", "русів і козаків", "русам і козакам україно-малоросійським", "руські землі і провінції", "козаки й малоросіяни", "малоросіяни", "малоросійська шляхта" (частина її мала королівські привілеї, а частина повинна була слугувати Запорозькому війську і всьому "малоросійському народові").

Ще декілька повідомлень з цього приводу маємо вже щодо часів діяльності Я. Барабаша, який 1636 року разом з молодим Б. Хмельницьким їздили до Владислава. Вони скаржилися новому королю на утиски, що їх чинили "на Україні" поляки й просили підтвердити "давні українські та козацькі права й вольності". Король надав Барабашеві "з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським" такі привілеї, підтвердив усі "козацькі й малоросійські старожитні права і вольності", дозволив мати "на Україні гетьмана". Окрім того, Владислав звернувся до "українського народу" з відзначенням його заслуг перед Коронаю; осуджував поляків, що "панують на Україні" і не слухаються його, а також чинять кривду "козакам, як і всім малоросіянам".

З вищенаведеної інформації можна зробити таке узагальнення. Уже на перших сторінках Літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст. Його носіями були вихідці з "руських" (тобто східнослов'янських) територій. Певною мірою до цього причетні й поляки, які творили безчинства на Русі в тих районах, що перебували під їхньою владою; ще конкретніше – козаків пригноблювали як в Україні, так і в самій Польщі. До першого із вищеназваних регіонів віднесено землі по обох берегах Середнього Дніпра. Слов'янське походження жителів півдня Східної Європи підтверджується висловами "Русь і козаки", "руси і козаки україно-малоросійські", "малоросійський народ" і т. д. Панівна польська верства чинила негаразди, порушувала давні українські й козацькі права та вольності. А взагалі обриси окремих мікрорегіонів ще розмиті й неконкретизовані. Загалом йдеться про обидва береги Дніпра.

Це знаходить підтвердження й місцями поширення більш пізніших гетьманських універсалів Острянина (1638 р.) та Хмельницького (1648 р.). Тексти самих послань ми тут не аналізуємо (то тема окремого дослідження), але повинні відзначити, що в першому із названих випадків воно було передане "у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський, Уманський, а з другого боку Дніпра – Переяславський, Ніжинський та Лубенський". Далі Величко робить ще одне зауваження з цього приходу: "в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра". А в другому випадку Хмельницький розіслав свій універсал "в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію". При цьому гінцям межі його поширення: "з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого – від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі – також до Бихова, Могилева і далі".

Тут незаперечно простежується поширення "української" або "малоросійської" території від придніпровських районів у кількох напрямках уже в перші десятиліття "гетьманської доби".

Зберігається такий стан речей і в перше десятиліття після смерті великого гетьмана, коли при характеристиці ситуації на цих теренах Величко використовує

терміни "Україна", Мала Росія", "Україна з козаками", "Мала й Велика Росія" (відрізняючи "росіян" та "козаків"), "єдина наша Мала Росія, що була тоді пообач Дніпра". Але вже з'являється й тенденція розподілу по берегах цієї ріки: 1660 р. польський король Казимир, який рушив з військами в Україну, намагався схилити на свій бік Ю. Хмельниченка, який жив у Чигирині, а наступного року до нього пристали "тогобічні, що від Чигирини" полки. Але "сьогобічні, що від Переяслава, полки" орієнтувалися на царя; на лівий берег прибув Я. Сомко з Білої Церкви після поразки "великоросіян та козаків" під Чудновом.

Далі ситуація ускладнювалася в історично-географічній термінології за часів гетьманування І. Брюховецького. 1664 р. король Ян-Казимир забажав відібрати в царя Олексія Михайловича "сьогобічну Малоросійську Україну з козаками", скинути самого гетьмана, а на його місце поставити "одного на обидва малоросійські боки" П. Тетерю. Він планував у зв'язку з цим рухатися від Остра на Глухів – "значне і міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою" з метою "застрашити посполитий малоросійський народ" і "пригорнути сьогобічну Україну під свою владу". Це йому не вдалося зробити: Брюховецький розбив поляків під Глуховом та вигнав їх "зі своєї вітчизни Малої Росії". А далі Величко при описі згаданих подій підкреслює, що гетьман, "вигнавши з України" ворогів і зробивши велику шкоду супротивнику, знову повернувся до плану стати "єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра", а правобережного П. Тетерю вигнати "із тогобічної України".

Тож при збереженні ідеї загальнодержавної право-лівобережної території автор Літопису все ж частіше називає перший із дніпровських берегів "тогобічним", а другий, свій (за місцем проживання) – "цьогобічним".

Далі протистояння вже відбувалося між І. Брюховецьким та П. Дорошенком. Останній бажав перебрати під свою владу й "цьогобічну малоросійську Україну", а його супротивник, повернувшись із Москви, розіслав "на цьогобічну Україну в усі полки" свої універсали. Це призвело до незгоди в єднанні "Малої Росії". Та Брюховецький пішов ще далі: він на догоду цареві та зміцненню своїх позицій в його очах "знищив давні малоросійські вольності", дозволивши перебувати у "всіх малоросійських містах московським воєводам", котрі понаїхали "у Малу Росію" та почали тут розпоряджатися "з великим і непошанівним всенародним малоросійським утяженням". Дорошенко у відповідь заслав "на цей бік Дніпра, в Малу Росію" свої універсали. У відповідь лівобережний гетьман розіслав власні послання "на всю цьогобічну, єдиного рейменту, Малу Росію". Внаслідок таких демаршів "цьогобічний малоросійський народ" був збентежений та дезорієнтований.

Наприкінці свого правління "стуманілий розумом гетьман Брюховецький", зрозумівши, що "некорисно йому і всьому народові малоросійському було прийняти в Україну" московських воєвод, вирішив спровадити їх "з Малої Росії". Це й було зроблено – витіснено їх з багатьох лівобережних міст і, зокрема, з "Полтави, українського малоросійського міста". Московський володар розсердився на гетьмана "і на всю Малу Росію" та наказав своїм військам рушати "від Путивля й Білгорода до Малої Росії". А на протилежному боці Дніпра "гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни", вирішив відбити російські війська від "Малої Росії". Тож рушив з козацьким військом на лівий берег. Під Котельвою він, увійшовши "в середину цьогобічної України", отримав військову перевагу. Для безпеки "цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони" в Ромнах залишив свої підрозділи.

Тут йшлося в основному про події на Дніпровському Лівобережжі, де мешкав "малоросійський народ", а "цьогобічні" землі часто означалися як "малоросійські" (з

"українською добавкою"). Хоча територіальна об'єднувальна ідея продовжувала жевріти.

У цей час у вищезгадане гетьманське протистояння втрутилася третя сила з дніпровського Низу: у союзі з кримськими ордами із Запорожжя на "цьогобічну Україну" рушив П. Суховій родом "з тогобічної, що од Чигирина, України". Знав він "козако-руське письмо", а тому увійшовши в "цьогобічну, що від Полтави, Україну", почав розповсюджувати серед місцевого населення свої звабні листи та універсали. Тому з московського боку "на Україну" знову рушили війська під проводом князя Г. Ромодановського. П. Дорошенко теж провів заходи для оборони "по всій тогобічній свого рейменту України"; розіслав "по всій Україні" – "тогобічній" свої звернення, викриваючи Суховія, який декларував бажання "не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію". Одночасно правобережний гетьман звернувся до нового польського короля, щоб той підтвердив "давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу". М. Вишневецький у відповідь направив до Острога своїх комісарів для поточнення таких бажань і прохань Дорошенка й встановлення нових дружніх стосунків "з Запорозьким військом і українським народом". Але по обидва боки Дніпра, пише далі Величко, у зв'язку з діями Суховія та козаків, що пристали до нього "з українських міст", багато людей потрапило в татарську неволю. На підмогу цьому збурювачу спокою прибули із Запорожжя ще й І. Сірко та І. Улановський. Вони прийшли "в тогобічну, що від Чигирина, Україну". Одночасово татари, розібравшись у перспективі військових дій на Правобережжі Дніпра – в "тамтешній Україні" – забрали свою здобич "з тогобічної України" і вирушили до Криму. Не відставала й Москва: царські послы принесли звістку полковникам, старшині й "взагалі цьогобічному українському народові", що государ вибачає їм усім, а Дорошенко не може називатися гетьманом обох боків Дніпра, бо був відступлений "з тогобічною чигиринською Україною" полякам згідно з Андрусівським договором 1667 р.

З цієї інформації теж можна зробити певні висновки: "цьогобічні" лівобережні території все чіткіше Величком означаються як "малоросійські", а правобережні "тогобічні" – як "українські". І ще одна й досить важлива деталь – у розглянутий відрізок часу місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується "українським народом", а не лише "малоросіянами" (хоча ця назва продовжує використовуватися), як було в попередні періоди.

І. Брюховецький скінчив під московським тиском своє гетьманування, а його місце 1669 р. зайняв Д. Многогрішний, який продовжив разом із запорожцями конфронтацію з П. Дорошенком. 1670 року автор Літопису характеризує ці події таким чином: "Після нещасливої минулорічної української революції" (йшлося про заміну гетьманів – О. М.) відбулося нове розорення "козацько-руської вітчизни, тогобічної України". Це у свою чергу висунуло актуальним завданням повернути "тамтешньому козако-руському народові" їхні колишні права й вольності. Тоді ж за підтримки поляків в Умані з'явився ще один гетьман – М. Ханенко. "Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра Мала Росія, бідна і занепала козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини", а самі гетьмани стали ворогами, – констатує із сумом Величко. Дорошенко "з усією тогобічною Україною" подався під протекторат Османської Порти, на що Туреччина пообіцяла йому "й всій Україні" свою військову допомогу. Такі події стали новою історичною сторінкою "простодушного козако-руського народу".

Остання назва стала ще одним новим найменуванням автохтонного населення поруч із вищезгаданими "малоросійським" та "українським" народами.

1672 р. Д. Многогрішнього змінює І. Самойлович і тоді ж на раді під Конотопом було піддано осуду Андрусівський договір 1667 р., статті якого затверджувалися без козаків, а це, в свою чергу, було пов'язано "з роздвоєнням єдності Малої Росії". Зафіксовано й те, що "на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти свого бажаного собі щодо тогочасної України". Під час такого протистояння "багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст" 1673 року перейшли на Дніпровське Лівобережжя й оселилися там, зокрема на землях Переяславського полку.

С. Величко знову повертається до проблем, що виникли після підписання Андрусівського договору, коли було розділено "надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Росію"; про бажання поляків, щоб "їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко" або ж зовсім не був гетьманом, "відкинувши всі давні військові й українські права та вольності", або ж гетьманував при малому козацькому війську; про те, як ті ж поляки Ханенкові бажали передати владу на "всю тогочасну Україну із Запорозьким військом". У вдячність за це останній робив багато чого, щоб чигиринського гетьмана зігнати "і лишитися під ляхами з усією Україною".

Цар Олексій Михайлович, як відзначав Величко, враховуючи небезпеку для "того православного українського, козако-руського народу", наказав використати "російську й козацьку силу". Противник біля Лисянки, що розміщена на Дніпровському Правобережжі, відійшов, "не доходячи й найокраїнніших українських міст". Та все ж не вдалося уникнути нової "української руїни й запустіння" – до цього призвели турецькі діяння поблизу Умані та інших околиць міст. Це знову призвело до переселення на лівий дніпровський берег: "вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді поповнилася тогочасними українськими людьми і змужилася". А на правому боці поляки розпоряджались "на Україні" і в "тамтешніх українських містах" залишали свої військові залоги.

Наступного 1675 року турки, не вдовольнившись тим, що в попередній рік знищили Ладижин, Умань та інші міста (разом 17), і багато горя зробивши для "православного козацько-українського народу", здобули "українське місто Павлоч". А поляки не мали змоги захищати від них "свою так звану державу, тогочасну Україну". Протистояння між цими супротивниками тривало й далі: грабуючи "українських людей", турки вийшли на поляків, "або певніше кажучи, на Малу Русь, що лишалася під Польською державою". У серпні 1675 р., "ввійшовши в середину – Польської держави, в Малу Росію, – воював (турчин – О. М.) на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він й інші руські міста, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію з польськими військами". Тоді відбулося "бусурманське нашествя на тогочасну Малу Росію".

Самійло Васильович "підводить ризик" під такими спустошливими військовими операціями "в тогочасній Малій Росії". Турки "здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили". Він наводить з цього приводу й свідчення отця Галятовського, який у книжці "Скарбниця" писав про Львів, Дубно, Броди та інші міста як про малоросійські. Тож він "ясно називає перелічені міста Малою Росією".

Таке підтвердження для Величка було необхідним, адже, окрім цього випадку, підкарпатський регіон як "малоросійський" ніхто не визначав. Він знову в цій частині свого Літопису говорить про роз'єднання "Малої Русі" – "єдиної козацької України" або ж про "єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Русь"; про "цьогобічні" та "тогочасні" землі; про "давні військові й українські права та вольності"; про "православний український козако-руський" або "козако-український" народ – ще одне

нове найменування автохтонів. Новою також стала звістка про "так звану державу, тогочасну Україну, що була під Польщею", "або певніше кажучи про Малу Русь, що лишалася під Польською державою". Окрім того, автором певною мірою висловлюється симпатія до "християнських польських військ, котрі боронили Правобережжя від турків".

Цікавим й одночасно трагічним з погляду самоусвідомлення став епізод, у якому головну роль відігравав кошовий отаман І. Сірко – відданий захисник православ'я. Захопивши в Криму багато слов'ян-бранців, він запропонував їм йти на вибір: назад на півострів або "на Русь". Частина з них вирішила знову повернутися на чорноморські береги, а інша – рухатися "на Україну, в свою землю". Перші пояснювали це тим, що "у Русі" в них нічого не залишилося, а в Криму – маєтність та сім'ї. Легендарний Сірко "з Січі" дещо пізніше другу частину бранців відпустив "в Малу Росію", а перших велів наздогнати й усіх порубати (що й було зроблено молодими запорожцями).

Але для нас важливим є те, що давні батьківські землі кілька разів називаються старим "руським" ім'ям. Не останнє місце в цьому, мабуть, відігравала релігійна ідеологія (протистояння між християнською "руською" вірою, котру захищали запорожці, та ісламом кримських татар).

А на "материкових" землях протистояння між Самойловичем та Дорошенком тривало. Перший із них гнівався, що другий разом з татарськими ордами "шоліта плондруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну", де чинили шкоду "малоросіянам", забираючи людей у неволю, а також розоренням "українських поселень та жител". Тому лівобережний гетьман разом з "великоросійськими військами" вирішив рухатися до Чигирин. Це не призвело до спокою у "Малій Росії", а до розорення Чигирин "й усіх решток тогочасної козацької України" турками.

1676 року відбулося "захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України". "Чигирин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу", – думав Ю. Хмельниченко, який мріяв повернути собі гетьманську булаву.

З цього приводу козацький панегірист Бачинський-Яскольд писав (як його цитує Величко):

Суне сила велика, іде в Україну...

З всієї України – усе послушенство...

Вже турецька притисла нога Україну...

Та надії Ю. Хмельниченка не здійснилися: "великоросійські й малоросійські війська" здобули перемогу, а вищезгаданий О. Яскольд її у панегірику "Чигирин" оспівав так:

Бо відколи ще княжив у нас Володимир,

Ми з турками бились, змагалися з ними,

Князь той, Руську державу грудьми захищавши,

Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши...

Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих

Гонить скоком лісами татарської орди...

Добре альфу читають тобі Греко-Русі:

Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!

І омега тим стилем хай читана буде:

Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!...

Отчу віру підперши, славу України

Піднесеш над Кавказом винеслі вершини!...

Щоб безслідно кримчаків погнать з України...

С. Величко під 1677 рік у зв'язку із значною перемогою про "першу щасливу чигринську козако-руську війну з турками" процитував ще й уривок невідомого автора. Мабуть, їхні відчуття з цього приводу збігалися:

На Русі першим князем був Кий. Русин – б'ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться...
Зрештою і Господь Бог може сам помститись
Знищить пишних гордяків, змусить примиритись.
Не іде наука в ліс, научила тогос
Русь татар та османів, має тож honores.
Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
Іншим разом в Руський край краще не з'являться.
А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
По пророцтва не ходи і до Магомета,
Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
Втрапиш ти у власну сіть, що на нас лагодив.
Що без помочі візьмеш, кожен добре знає –
Україна лиш одну божу поміч має...
Теслярчук наш Русь на мечі переробить рала.
Не чекає вдо потесав труни на гвала,
Тож нехай ма їх, хай на турка піде,
І тоді побачить він, які вдарять біди.
Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна,
Та до царських вона військ доєднатись ладна...
Мудрий русин турчаку відшука управу,
Повесні над ним дізна іще більшу славу.
Буде турок немалу силу готувати,
Русин знає як йому вдома зустрічати.
Та зволяє краще він стрічі в його дому,
Не своє, його добро споживать при тому,
Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
Буде краще, ніж би нас він почав губити...
Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави –
Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
Руський рицарю, і гріх мав би ти носити!...
Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
Іншим разом до Русі не знайде дороги!...
Цілуй землю, поякій ти біжиш турчине!
Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш...

Тут знову, коли в протистоянні були задіяні й проблеми віри, з'являється стара назва країни – "Русь", "Руський край", "Руська держава". Згадується і стара велич, що простежується в цьому разі стосовно середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною – там "руська" назва використовувалася і в географічному плані).

Але тріумф був недовгим: вже 1678 р. перемога дісталася "бусурманам". "Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста і села" залишилися пустими. Автор Літопису, проводячи аналогію з біблійним Вавилоном, пише: "Паде, паде Україна

тогобічна, малоросійська, козако-руська". Правобережна столиця Чигирин була знищена вщент.

1679 року турецький наступ мав головним маршрутом київський напрямок. Тому Самойлович відправив свої війська "для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі". Та й західний супротивник не дрімав: король Ян Собеський забажав перетворити "православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію". Щодо відношенні до сучасних західноукраїнських областей та їхніх жителів Величко фіксував такі назви й вирази, як "народ руський", "рукописний польський аркуш-частина руського діаріуша", "благочестива Русь", "унія й панувала на Русі 26 років", "православний руський народ", "православний руський бік", "руське духовенство".

Далі в Літопису коментуються діяння Петра I, який "вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету... натомість наповнив Малу Росію своєю монетою"; полякам віддав "тогобічну Україну"; розмістив регулярні війська "на великоросійському порубіжжі з Малою Росією"; проводив "своїми й козацькими малоросійськими військами" операції в північнокавказькому регіоні. Йому один з "києво-малоросійських поетів" написав вірша (після укладення миру зі шведами), в якому, зокрема, відзначалося:

Царю Петру – монарху зичим у всі часи

Побід і слави, щастя ми, черкаси.

Назва "черкаси" стосовно до всіх тогочасних українців цікава тим, що ще на початку XVII ст. вона стосувалася лише запорожців [4]. Тобто на початок XVIII ст. вона поширилася в просторі. Окрім того, коли шведи увійшли "у Малоросію", Петро пообіцяв "малоросійському народу" багато пільг, що в майбутньому не було виконано. Більше того, він "знищив і вельми уярмив всіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих". Було також встановлено новий кордон "землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією)".

Ще пізніше, 1683 р., після "запустіння Чигрина та всієї решти тогобічної малоросійської козако-руської України турчин", бажаючи мати зиск, "віддав ту Україну" волоському господареві Дуці. Той купив собі "згадану порожню козацьку Україну" і "хотів володіти обома землями – Українською і Волоською"; також обіцяв великі пільги переселенцям сюди. "Нетямущий цьогобічний малоросійський народ" повірив у ці обіцянки й почав переселятися "з цього боку за Дніпро". А волоський господар заволодів повністю "тогобічною Україною". Порта ще й наказала йому запрошувати на військову службу козацькі війська "на тогобічній Україні". Пізніше Правобережжя було передане Ю. Хмельниченку, який став "турецьким гетьманом на Україні" з проживанням у Немирові.

Але поляки бажали "пригорнути від турків ту Україну до Польщі" й поставили гетьманом "якогось Куницького". Тоді ж за згодою гетьмана Самойловича "та усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу" на Київську митрополію обрано Гедеона Святополка, князя Четвертинського. Він став на місце Йосифа Тукальського, який помер у Чигирині за гетьмана Дорошенка. Сталося це через постійні "малоросійські завірюхи" та через запустіння "тогобічної України".

Зірка Самойловича закотилася 1687 року, коли відбувся "марнотратний похід християнських російських військ на Крим". Викликано це було тим, що "сарацини", "окрім західних окраїн, обернули своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій". Тому "великоросійський і малоросійський Марс" виступив у похід. Але "у московських та

козацьких військах" зародилася підозра про причетність Самоголовича до провалу походу у зв'язку з чим його й було зкинуто.

Цей відрізок часу в Середньому Подніпров'ї не значився в історично-географічному плані якоюсь кардинальною новизною. Для Величка лівобережні території – це в основному "цьогобічні" землі, а правобережні – "тогобічні". "Малоросійська" та "українська" термінологія використовується на рівних, хоча все ж лівий берег частіше іменується першою назвою із них, а правий – другою. Чіткіше власне "руська" назва використовується для західних, підкарпатських земель щодо протистояння православ'я з іншими релігійними системами (іслам, католицизм), а також під час звернення до старих києворуських часів.

1687 року гетьманом став І. Мазепа. Із самого початку свого правління він почав співпрацювати з Москвою в освоєнні південноукраїнського регіону, для чого часто виступав туди з "малоросійським військом" і де заселення відбувалося "малоросійськими людьми". Для оборони нових пунктів там залишалися "московський та козацький" гарнізони. А на українському заході й далі існували старі проблеми: там порушувалися питання про "вольності як польського, так і руського народів"; про "святу греко-руську віру східного обряду" або ж про "визнавців греко-руської східної неуніатської віри", яких там притискали.

Усе частіше лівобережні події висвітлювалися в "малоросійському" ключі. Тут проводилася охорона в "околичних малоросійських місцях" або "на малоросійських рубежах". У зв'язку з цим "всі малоросіяни" могли жити спокійно, хоча на "малоросійську Україну" іноді приходила сарана. Вона вчиняла "малоросійським людям", "на Україні" великі втрати або ж пересувалася далі "через усю Малу Росію" – "на Волинь і в Польщу, так само і в Литву". За переказами, на її крильцях "руськими літерами" було написано "гнів божий".

Є і конкретне повідомлення про самого С. Величка, який 1690 р. почав служити "в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів" – у генерального військового писаря В. Кочубея", якому гетьман, цей "талановитий послідовник Макіавелі, не вірив ніколи... І не лише не вірив, але й знав про його таємні мрії про булаву"[5]. Тому тільки можна здогадуватися, як "описувачу та повістяру літописних діянь" – так іменував сам себе Самійло Васильович – було працювати в такій ситуації. Ускладнювалося це й діями Петрика (а з ним мав таємні зв'язки Кочубей), який "прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму, де збурих хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу".

Підтримував гетьман церковнослужителів, зокрема новопоставленого київського митрополита Варлаама Ясинського, який, об'їжджаючи всю свою "малоросійську єпархію", зупинявся "в усіх малоросійських полках та монастирях". Але "душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід", бажаючи запустіння "малоросійської України", а ще конкретніше – "сьогобічної малоросійської України" через повставленого в Криму гетьманом вже згаданого Петрика, розпочав нову військову кампанію у "Малій Росії". Запорожці відмовили йому йти на "вітчизну свою малоросійську", а сам Мазепа "зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ". Ворога було відкинуто, але ненадовго: через певний час "на Малу Росію з кримського боку" знову прийшов супротивник, і взявши здобич, а першу чергу в "Полтавським українським полку", повернувся додому. Як тоді висловився один жовнір (а його процитував наш автор): "Біда Україні – і відтіль гаряче, і відтіль боляче".

Під час опису наступних подій часто трапляються назви "купці малоросійські", "купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю", "малоросійські люди, котрі йдуть у Січ", "малоросійські війська". А під час бойових дій з кримцями йшлося про похід "на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра"; про "околичні великоросійські та малоросійські міста"; про напади на Київ та інші центри, підпорядковані цареві; про те, як "від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію". Взагалі "малоросійська" термінологія явно превалює над "українською", особливо коли йдеться про Дніпровське Лівобережжя. "Малоросійські та великоросійські війська" й далі взаємодіяли під час спільних операцій для ефективного розв'язання "великоросійських та малоросійських незгод і великих змагань з Отоманською Портою та Кримською державою". Зокрема, так відбувалося в боях під Азовом. Після перемоги цар відпустив "усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію". Полонених, котрі хрестилися добровільно, відпускали "з Січі на Русь в Україну". А самі запорожці захищали й надалі "святую церкву та вітчизну православно-російську".

З "руською" термінологією пов'язані й церковні події 1694 – 1695 рр., коли "вся руська волинська шляхта" забажала вибрати луцьким та острозьким єпископом "також волинського шляхтича" Дмитрія Жабокрицького, який обіцяв лишатися вірним "нерушимому греко-руському православ'ю". Слід зазначити, що якраз вони були "в Русі старожитними єпархіями". А 1695 р. гетьман Великого князівства Литовського К. Сапега просив в І. Мазепи дозволу "українським людям" возити своє збіжжя до Литви. Продовжуючи "польську" тематику, слід відзначити, що 1697 року ханський посланець переконував у Львові поляків, щоб ті "мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воєводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну". А дещо пізніше пішло "з Кракова в Малу Росію" повідомлення, що в Константинополі постало морове повітря.

"Кримський напрямок" залишався актуальним і далі для жителів Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, "для оборони України та слобідських міст" залишали військові залоги в прикордонних районах, бо від "язиків" стало відомо про планування нового кримського вторгнення "в Малу Росію". А про "північний напрямок" згадується під 1700 рік, коли було описано за гетьманським наказом суходільний та водний шлях, "який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Прусського і до Риги". Тоді ж "деякі польські панове на тому боці Дніпра" почали переманювати на постійне проживання "цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали бути діятись у Польщі численні ошуканства і образи". Але конфлікт було замирено.

Цим роком і закінчуються повідомлення в Літопису С. Величка. Можна ще раз констатувати, що в часи І. Мазепи превалювала назва "Мала Росія" із різними похідними від неї. Україна "взяла гору" пізніше й поступово, починаючи з часів І. Котляревського. "І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки" [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самійло Величко. Літопис. Том перший. Том другий. – К., 1991. – С. 5–8. Цитування автора буде зроблено за цим виданням.
2. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть // Історія української культури. У п'яти томах. Том 3. – К., 2003. – С. 111.
3. Самійло Величко. Літопис. – С. 25.
4. Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. – М., 2005. – С. 382.
5. Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа. – М., 2007. – С. 200.
6. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 111.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська й середньовічна археологія та історія України.

ПОЛТАВСЬКИЙ МАГІСТРАТ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

Оксана КОВАЛЕНКО (Полтава)

У статті розглядаються основні етапи існування міста Полтави як центру адміністративно-територіальних утворень. Основна увага приділена дискусійному питанню магістратського чи ратушного управління в Полтаві в XVII – 1-й половині XVIII ст.

In the article the main stages of the Poltava-town existence, as the administrative center, are considerate. Also, grant attention to debatable question – magistrate's or administration was in Poltava in the 17 – half of 18 cc.

Полтава є центром Полтавської області від часу постанови Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 22 вересня 1937 р. Проте, місто з часу свого заснування неодноразово виступало центром різного роду адміністративно-територіальних утворень. У цілому в історії адміністративного устрою Полтавщини виділяють дев'ять періодів.

Більш детально розглянемо третій період існування Полтави як центру Полтавського полку та діяльність Полтавського магістрату в XVII – XVIII століттях.

Питання, чи мала Полтава Магдебурзьке право та відповідно була магістратським містом у XVII – 1-ї половини XVIII ст., є дискусійним. Дослідники, починаючи з Г.Ф.Міллера, зазначають, що полтавські міщани користувалися Магдебурзьким правом [12, 59]. А.Ф. Шафонський, поділивши міста на дві категорії: магістратські та ратушні, до першої категорії, яка охоплювала 11 міст, відніс і Полтаву [3, 5; 18, 36, 60, 87, 91 – 92]. На основі цих відомостей дослідники XX ст., зокрема В.В. Панашенко, серед 17 міст Лівобережної України, яким у XVII – XVIII ст. надавалося або підтверджувалося магістратське правління, наводив і Полтаву [7, 12]. В.В. Румянцева також увела Полтаву до переліку міст, що вже в 1-й половині XVII ст. мали Магдебурзьке право [14, 82]. В.А. Дядиченко, спираючись на “Экстракт из указов..., собранных в правительствующем Сенате ... 1786 года” та за судовими книгами XVII ст., стверджує, що в місті адміністративно-судові функції виконував магістрат [8, 184 – 216].

Самі ж сучасники – мешканці Полтави XVII – 1-ї половини XVIII ст. – вживали в актових книгах назви “вряду меского Пултавского” – магістрат або ратуша паралельно, наприклад: “ратуш Полтавкая” (1670 р.) – “вряд маестрату Полтавского” (1668 р.) [2; 3, 126, 204; 8]. У цілому ж, із 163 судових актів за 1672 – 1680 рр. М. Бужинському вдалося виокремити лише п'ять, у яких міський полтавський уряд названий магістратом [5, 172]. У неопублікованих актових справах за 1704 – 1730 рр. нам удалося відшукати лише три справи, в яких зустрічається назва магістрат [6]. Таким чином, збірка показує, що назва ратуша в справах 2-ї половини XVII – 1-ї половини XVIII ст. кількісно переважає.

О. Левицький пояснив паралельне вживання цих термінів тим, що традиційно в містах Лівобережжя ратушею називали власне будинок, у якому засідав магістратський уряд. Тому, припустив дослідник, полтавські книги полтавського магістрату названі ратушними, що й заплутало архівістів [9, 193 – 196]. В. Барвінський прийшов до висновку, який ми підтримуємо, що назви ратуша та магістрат у Полтаві в 2-й половині XVII – XVIII ст. вживалися без відмінності [4, 105].

В обох варіантах назв ратуша чи магістрат в актах зазначається, що міський уряд керується Магдебурзьким правом. Наведемо лише два приклади посилань міських